

EAUS

EESTI AKADEEMILINE USUNDILOO SELTS

Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi aastakonverentsi

“Religioon ja rahvus/lus” teesid

4. detsembril 2015 Tartus, Ülikooli 16–212

11.00–11.15 Konverentsi avamine: Madis Arukask (EAUS-i president)

11.15–13.15 juhatab Ergo-Hart Västriik

Tarmo Kulmar “Religioon ja rahvuslus totaalses riigis”

Märt Läänemets “*Hindutva* ja tänapäeva India rahvuslikud ideoloogiad”

Elo Süld “Islami uurimine Eestis ja eestlaste poolt”

Vladimir Sazonov “Venemaa ideoloogiast 21. sajandi alguses ning rahvusluse ja religiooni rollist vene infosõjas Ukraina vastu”

13.15–14.30 Lõuna

14.30–16.30 juhatab Tõnno Jonuks

Art Leete “Handi nafta, maailmapilt ja poliitika”

Anti Selart “Ristisõda, ristiusk ja ristinimi”

Riho Saard “Luterluse asend usulis-rahvuslikus eestluses – Jakob Hurdast Lennart Mereni”

Atko Rimmel “Eestlaste kui religioonitu rahvuse idee arengust”

16.30–17.00 Kohvi- ja teepaus

17.00–18.30 Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi üldkoosolek

Konverentsi korraldavad:

Eesti Akadeemiline Usundiloo Selts

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Religioon ja rahvuslus totaalses riigis

Tarmo Kulmar (Tartu Ülikooli usuteaduskond)

Ettekandes defineeritakse esmalt mõisted ja seejärel uuritakse neid ajalooliste pretsedentide abil.

Totaalse riigi (krahv Coudenhove-Kalergi 1940) nüüdisaegse vormi ehk totalitaarriigi tunnused on ametlik ideoloogia, ainupartei, terroristlik sunniaparaat, kontroll massimeedia üle, parteiline sõjavägi ning tsentraalne plaanimajandus (Arendt 1966 jt). Ajaloos on eksisteerinud ka varajasem vorm – nn varatotalitaarne riik, mida iseloomustas autokraatia, sunnimajandus, ülireglementeeritud ühiskonnakorraldus, sunniaparaadi rakendatud seadusandlus ja ideoloogia (Kulmar 2002), erinedes oluliselt despootiast ja absolutismist.

Religiooni ühe määratluse järgi see ideedesüsteem stabiliseerib isiksust ning kindlustab ühiskonda (Malinowski 1948). Antud kontekstis vaatleme religiooni totaalset riigivõimu rakendava ideoloogiana, mis loob ühiskonnale riigirahva identiteedi.

Rahvuslus on ideoloogia osa, mis tugineb rahvusliku iseloomu ja kultuuri baasisiksuse mõistetele (Kardiner, Linton 1939). Rahvuslust kui identiteetiloovat etnopsühholoogilist hoiakut kujundab totalitaarriigis propagandaaparaat, mis muudab religiooni või filosoofia ametlikuks ideoloogiaks.

Ajaloolisteks pretsedentideks on moodsast totalitarismist kommunistlik NSV Liit ja natsionaalsotsialistlik Saksa Riik (*Deutsches Reich*), varatotalitarismist Hiina Qini riik (221–207 eKr) ja Peruu inkade riik Tahuantinsuyu (1438–1532).

NSV Liidu ainupartei NLKP taotles tsiviilreligioonina toiminud marksismi-leninismi abil uut tüüpi rahvusluse – proletaarse internatsionalismi tunnetust kandva nõukogude rahva loomist (Lenin, 20.k.), mis eeldas sisuliselt teiste rahvaste sulandumist vene rahvasse

Saksa Riigi propagandaaparaat eesotsas dr. J. Goebbelsiga kujundas saksa rahvas valitseva rahvuse kui aaria põhjarassi eliidi tunnetust. Selleks loodi tsiviilreligioon, milles keskset osa mängis juhikultus. Lisaks kavandati vanagermaani elementidega nn „Põhja religiooni“ loomine (Rosenberg 1930).

Hiina Qini riigi peaideoloog Li Si püüdis kindlustada Esimese keisri Ying Shengi võimu meetmetega rahva absoluutse kuulekuse saavutamiseks, juhindudes Shang Yangi jt mõtlejate filosoofilisest õpetusest *faija* ehk legalismist (Shang Yang 1993), mille komponente oli etniliste hiinlaste rahvustunnetuse kasvatamine.

Inkade riigi Tahuantinsuyu ideoloogia keskmes oli päikesejumala Inti käsk valitsevale rahvusele ketšuaadele tsiviliseerida oikumeen, millega põhjendati kestvaid vallutussõdu (Garcilaso 1988). Allutatud etnosed pidid inkade usundi omaks võtma ja ajapikku üle minema ketšua keele kasutamisele.

Vaadeldud pretsendendid näitavad järgmist:

1. Totalitaariigi ideoloogia keskmes on alati olemuselt religioosne õpetus, kas loomulik või tsiviilreligioon.
2. Totalitaariigi ideoloogilise õpetuse komponente on alati rahvosluse idee eesmärgiga luua riigiidentiteeti omav riigirahvas.

***Hindutva* ja tänapäeva India rahvuslikud ideoloogiad**

Märt Läänemets (Tartu Ülikooli orientalistikakeskus)

Algselt geograafilise mõistena kasutatud sõna „hindu“ (pärslastel Hindi ehk Sindhi, st Induse jõe taha jäävad maad) omandas 19.–20. sajandil lääne käsitlustes rahvuse ja religioosse kuuluvuse tähenduse, kuna poliitilis-geograafiliseks mõisteks kujunes läänes ja kogu maailmas sellest tuletatud India. Sõnast „hindu“ tuletatud mõiste „hinduism“ hakkas tähistama nn India religiooni kogu selle mitmekesisuses. „Hindu“ kui loomult ja päritolult võõrsõna, leidis ometi (kolonialismi pärandina?) tee 20. sajandi alguse india rahvuslaste enesemääratlusideoloogia sõnavarasse. 1920. aastal tuli Vinayak Savarkar (1883–1966) välja mõistega *hindutva*, milles võõrsõna *hindu* on ühendatud sanskriti-hindi sufiksiga *-tva*, mis annab sõnale üldistav-abstraktse tähenduse (vrđl *-ism* või *-us* eesti keeles). See leidis India rahvusliku liikumise tegelaste seas sooja vastuvõtu ja kujunes India natsionalismi alumõisteks. Kõige üldisemalt tähendabki *hindutva* India natsionalismi, mis põhineb India päritolul ja hindu religiooni järgimisel. *Hindutva*’d lipukirjana kasutades kujunes 20. sajandi vältel Indias hulk ideoloogilisi ja poliitilisi rühmitusi ja liikumisi alates fundamentalistlikest kuni üsna sekulaarliberaalseteni. Tänapäeval on suurim ja mõjukaim *hindutva* poliitikat viljelev jõud praegu valitsev Bharatiya Janata Party (sõnasõnalt „India Sünnipära Partei“) eesotsas karismaatilise liidri peaminister Narendra Modiga.

Ettekandes käsitletakse *hindutva* mõiste ja ideoloogia kujunemise ajaloolisi tagamaid, selle erinevaid tõlgendusi ja käsitlusi ning väljundeid ja rakendusi tänapäeva India poliitikas.

Islamiuuringud Eestis ja eestlaste poolt

Elo Süld (Eesti Lähis-Ida ja Islamiuuringute Keskus)

Kontaktid Araabiamaaade ja Eesti vahel ulatuvad keskaega, seda tõendab araabia müntide jõudmine Eestisse. Eesti leiame ka Marokost pärit Araabia geograafi *al-Idrīsī* atlasest, mis valmis 1154 aastal. Juba 18. sajandil, aga eriti 19. sajandil Euroopa ja ka Eesti elanike huvi idamaade vastu kasvab. Kui 19. sajandil oli peamiseks huviobjektiks Araabiamaaade eksootiline kultuur, siis tänapäeva huviobjekt keskendub peamiselt julgeolekuküsimustele. Samas jätkub ka tähelepanu kultuuri iseärasusele ja islamiusu mõjule ühiskonda defineeriva tegurina. Ettekanne keskendub islami uuringutele Eestis 19. ja 20 sajandil ning tõstab esile üksikuid isikuid, kes oma huvist lähtuvalt tutvustasid eestlastele islami usku ja kombeid.

Venemaa ideoloogiast 21. sajandi alguses ning rahvusluse ja religiooni rollist vene infosõjas Ukraina vastu

Vladimir Sazonov (Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused)

Religioon ja rahvuslus on läbi ajaloo olnud omavahel seotud. Paraku juhtub vahel nii, et neid kasutatakse ära selleks, et saavutada teatud (nt poliitilist) kasu. Religioonist ja rahvuslusest võib sageli kujuneda tõsine tüliallikas ning see võib põhjustada sõdu, neid kasutatakse ka ideoloogiliste eesmärkide saavutamiseks, näiteks propagandas. Üks selline näide on Ukraina-Vene konflikt.

Käesolev ettekanne käsitleb Vene Föderatsiooni (edaspidi VF) infosõda Ukraina riigi ja rahva vastu Vene-Ukraina konflikti kontekstis. Uurimistöo baseerub Ukrainas Kiievis 2015. a mais ja Tartus 2015. a oktoobris ettekande autori poolt ukrainlastega läbi viidud intervjuude baasil.

Kui rääkida VF-i ametlikust propagandast ja propagandamasinast 21. sajandi alguses, siis on ilmselge, et see kasutab kõiki võimalikke meetmeid selleks, et viia läbi ajuloputust nii riigi tasandil venekeelse auditooriumi seas kui ka väljaspool Vene riiki (eelkõige vene keelt kõnelevate inimeste seas lähivälismaal).

VF-i propagandas leiavad rakendust ka psühholoogiavõtted (*PsyOps*), küberrünnakud, nn trol-lide tegevus sotsiaalmeedias. Inimesi mõjutatakse infovoogudega ja töödeldakse psühholoogiliselt, mängides tugevatel emotsioonidel ja instinktidel. TV-kanalites ja mujal meedias, sh sotsiaalmeedias näidatakse pilte tapmistest, piinamistest, nagu nt Ukraina sõdurite poolt ristilöödud poisist (üks tuntumaid võltsuudiseid, mille venelased tegid ukrainlaste halvustamiseks), selleks et mõjutada venekeelset auditooriumi emotsionaalselt. Need lood on suuresti väljamõeldud valed, kuid just osavalt esitatud vale on sageli mõjuvõimas.

Kuigi viimasel ajal räägitakse palju hübriidsõjast, pole Ukraina konfliktis midagi uut. Uudsemaks võib selles konfliktis pidada aga lähenemist ja meetodeid, mida Venemaa kasutab info- ja hübriidsõjas Ukraina riigi vastu. Ukraina-Vene konfliktil, mis puhkes 2014. a, on ka rahvuslik alatoon ning mingil määral võib seal leida isegi religioosse konflikti tunnuseid. Vene propagandamasin üritab Ukrainas jõuliselt ära kasutada rahvusliku identiteedi küsimust ja luua narratiivi sellest, et Ida-Ukrainas oleks aastaid kestnud väga tõsine konflikt ukrainlaste ja venelaste vahel, sh toimuks justkui genotsiid, mida Kiievi võimud viivad läbi venekeelse elanikkonnas suhtes Ida-Ukrainas. Teiselt poolt väidavad aga VF-i propagandistid, et seda sama Ukrainat ja ukrainlasi ning ukraina keelt pole kunagi eksisteerinudki ja Ukraina on tegelikkuses VF-i põlisalad ning ukrainlased on venelased. Seega luuakse vastuoluline paradoks – riik, rahvus, keda pole olemas, üritab keelata ära vene keelt, diskrimineerib venelasi, kes on ukrainlastega üks ja sama rahvas.

Ettekanne valmis rahvusvahelise teadusprojekti „Vene Föderatsiooni infooperatsioonid 2013–2014 Ukraina kriisi sündmuste näitel: Ukraina sõjaväe üksuste mõjutamine“ (rahastaja Eesti Kaitseväge, vastutav täitja V. Sazonov) raames.

Handi nafta, maailmapilt ja poliitika

Art Leete (Tartu Ülikooli etnoloogia osakond)

Naftatööstus on alates 1960. aastatest olnud Lääne-Siberi olulisim majandusharu. See jätkab laienemist ka tänapäeval, tekitades põliselanikele ühe kasvavaid kohanemisprobleeme nii sotsiaalsel tasandil, seoses looduskeskkonna tingimuste muutustega kui ka maailmapildi püsimisele esitatavate väljakutsete radikaalsuse tõttu. Minu eesmärgiks on arutada viiside üle, kuidas nafta kutsub viimastel aastakümnetel esile handi maailmapildi avalikke manifestatsioone ja toidab põliselanike poliitilist aktiivsust.

Ettekanne põhineb kahe naftavastase võitluse episoodi analüüsil. Esiteks käsitlen 1996. aastal toimunud hantide ja metsaneenetsite kollektiivset ohverdustseremooniat pühal Num-to järvel. Ohverdus toimus põlisusundi poolt määratletud rituaalses raamistikus, ent oli ka piirkonnas laieneva naftatööstuse vastase tegevuse osa. Põliselanikud pühendasid avalikult (kohaliku televisiooni võttegrupile esinedes) põhjapõdrad Venemaa presidendile ja Handi-Mansi autonoomse ringkonna kubernerile, manitsedes neid põliselanike elukeskkonda säästma. Kohale olid saanud paljud põliselanike õiguste eest võitlejad ja nende osalemine oli korraga nii põlisrituaali reeglitega kohandatud kui ka mõeldud rõhutamaks sündmuse poliitilist mõõdet. Num-to tseremoonia sai ulatuslikku kajastust nii Venemaa kui ka rahvusvahelises meedias ning on olnud tähelepanu all ka teaduslikes uurimustes.

Teine juhtum on samuti kasvava meediatähelepanu keskmes. 2015. aastal anti kohtu alla hantide teise püha järve Imlor'i kaitsja Sergei Ketšimov, kes takistab naftafirmal järve ääres naftapuurimist. Kohtuistungite seeria on parajasti käimas. Sergeid süüdistatakse naftakompanii töötajate ähvardamises ja talle võidakse mõista kaks aastat vabadusekaotust. Venemaal mõistetakse süüdi 99,6% kohtualustest, seega on Sergei pääsemisvõimalused kesised. Sergeid abistavad põlisrahvaste õiguste eest võitlevad handi intellektuaalid ja Greenpeace. Juhtumit jälgib murega ka ÜRO põlisrahvaste foorum. Imlor'i juhtumi taustaks on asjaolu, et naftatööstus on Lääne-Siberis jõudsalt laienemas ning kardetavasti on peagi veel rohkem hante senisest veelgi suurema majandusliku, keskkonnareostuse ja maailmapildi püsimise ebakindluse surve all.

Ristisõda, ristiusk ja ristinimi

Anti Selart (Tartu Ülikooli üldajaloo õppetool)

Ajalookirjanduses on sageli väidetud, et keskaegsete eestlaste ja teiste Läänemere-äärsete rahvaste ristimisel 13. sajandil anti neile sunniviisil ristinimed. Samuti on levinud väide, et paganlike nimede käibest kadumine ja üldkristlikku päritolu nimevaraga asendumine kajastab otseselt pühakukultuse omaksvõttu. Tegu on ekshiarvamusega. Tegelikult on „paganlike“ ja „kristlike“ nimede eristamine võimalik vaid väga tinglikult. Ristinimede omaksvõtt keskaja jooksul oli osa üldisest kultuurilisest ümberorienteerumisest „saksa“ (linna, mõisa) kultuurile. Ristisõdade ajal aset leidnud uue nime andmise juhud ristimisel olid üksikud ja puudutasid ühiskonna eliiti. Nende tagamaaks oli võimuhete korraldamine, mille puhul osapoolte vahel loodi kvaasi-perekondlik alluvussuhe, kusjuures „võitja“ asus ristiisa, „võidetud“ aga ristipoja rolli. Selline skeem oli hästi tuntud ka varakeskaja Euroopas.

Luterluse asend usulis-rahvuslikus eestluses

– Jakob Hurdast Lennart Mereni

Riho Saard (EELK Usuteaduse Instituut)

19. sajandi usuvahetamisliikumisest ja kristluse ümbertõlgendamise tulemusel sündinud vabakristluse anglo-ameerikalike vormide jõudmisest Läänemere kubermangudesse, mis panid aluse senise homogeense religioosse maastiku püsivaks jäänud muutusele, ajendas luterlikku vaimulikkonda kaitsma luterlust kui estofooroslikku fundamentaalsust. Igasugune võõrandumine luterlusest oleks võinud tunduda võrdväärseks kristlusest, või vähemalt selle tsiviliseeritumast vormist, väljaheitmisega ja eestluse pürgimustele, eesmärkidele seljapööramisena.

Varasematel sajanditel olid eestlased olnud rahulolematud peamiselt võõrkeelsete pastorite nõrga eesti keele pärast. Rahvusest ei tehtud probleemi. Rahvuslike pastorite küsimus kulmineerus 1905. aastale järgnevatel aastatel. Eestlaste emantsipatsioon luterlikus kirikus väljendus siis soovis saada oma rahvusest pastoriga kogudusi, ja oma rahvuslikku kirikut.

Aga rahvakirik oli ka normatiivne, kirikureforme suunav eesmärk: kirik alles peab saama rahvakirikuks. Selleks peavad tal olema muidugi ajaloolis-sotsioloogilised eeldused, nimelt, et just luterlik kirik võiks olla ja saada rahvakirikuks, ja seda ka siis, kui kiriku mõjusfäär kitseneb.

1930ndatel sai alguse intensiivne luterluse rahvuslikustamine (sakraalse ja teoloogilise keele eestistamine; rahvussümbolite sakraliseerimine; riigi ja rahvuslik veremütoloogia) ja kiriku suunamine eestluse sihtide e „rahvusliku jumala” eesmärkide suunas. Riik minetab religioosse ja konfessionaalse neutraalsuse. Kaasneb religioosse vähemuse survestamine ja religioosse maastiku puhastamine.

1990ndate algul rõhutati uuesti rahvakiriku rahvuslikku joont, et aidata kirikul sanktsioneerida ühiskonna rahvuspoliitilisi eesmärke. Rahvuspoliitika soosis ka rahvuslikke väärtusi rõhutavat kristlust. 1980ndate lõpul oli uuesti käes aeg rääkida rahvuste ülese kristluse ja kiriku asemel rahvusteadlikumast kirikust. Rahvakiriku mõiste toel on mõeldud jumalast veelgi enam rahvusliku ja riikliku iseseisvuse ajaloo jumalana.

1997. aastal jõudis osaliselt President Lennart Meri abiga Eesti laiema üldsuseni kiriku juhtkonnas omaksvõetud sünniteooria, mille kohaselt sünnitas luterlik kirik Eesti Vabariigi.

Eestlaste kui religioonitu rahvuse idee arengust

Atko Remmel (Tartu Ülikooli usuteaduskond)

Eriti just viimase kümnendi jooksul on Eestis hakanud levima arusaam eestlastest kui maailma „vähim religioosest“ või ka „kõige ateistlikumast“ rahvast, millest näikse olevat saanud osake eestlaste rahvuslikust identiteedist. Tuginedes Eesti ajakirjanduses esinevatele vastavateemalistele mainingutele alates 19. sajandi lõpust kuni tänapäevani ning vähemal määral arhiiviallikatele, vaadeldakse ettekandes selle motiivi võimalikku alget ning visandatakse selle ligilähedane areng.